

Sveriges lantbruksuniversitet
Institutionen för skogshistoria
901 83 Umeå

Umeå 940512

EKSKOG OCH SKEPPSBYGGE AV EK

Seminariearbete i skogshistoria av Lars Johansson, 90/94

Historik och invandring

Man anser idag att de första ekarna slog rot på svensk mark ungefär år 7000 f.Kr. när inlandsisen dragit sig tillbaka och klimatet fått ungefär nutida karaktär.

Eken (och dess samtida invandrare almen) började då en kamp om "besittningsrätten" till södra Sveriges jordar mot tallen och björken, som hade invandrat tidigare.

Efter ungefär 1000 år av kamp om marken stod så eken och dess följeslagare som segrare och kunde börja sin vandring mot norr. Vid denna tidpunkt förbättrades också klimatet tämligen avsevärt och ledde fram till den varmaste perioden i Sveriges historia, vilket ytterligare gynnade den nordliga utbredningen. Eken nådde under denna period långt upp i Norrland, vilket analyser av torvlager från mossar vittnar om.

Denna ekens storhetstid med yppiga blandskogar kom i Sydsverige att vara i mer än 4000 år. Tallskogarna blev däremot inte fullständigt undanträngda av dessa lövskogar, utan förekom under hela denna period i betydande omfattning på de för tallen mer lämpade markerna. När sedan granen och boken vandrade in, betydde det en avsevärd tillbakagång av ek. Den kunde, och kan, helt enkelt inte hävda sig i det långa loppet mot sådana skuggfördragande arter. Dessutom bestod inte det för eken så gynnsamma klimatet, vilket också betydde att den drog sig tillbaka från sin norrlandssejour.

Äldre tiders användning

I Sverige har eken genom alla tider behållit sin status som det värdefullaste av skogens alla träd. Redan på stenåldern visste man att bygga båtar av ek för dess höga beständighets skull. Genom tiderna har sedan ek använts där man eftersträvat ett kraftfullt, hållbart och rötbeständigt virke. När människan började bli stationär och bruka mark kom ekens egenskaper väl till pass i konstruktioner som plogar, räfsnappar, grepar, slädmedar och ekrar (ordet eker kommer f.ö. av detta)(1). Ekvirke användes, och används fortfarande, också till tunnor att förvara allehanda spirituösa drycker i.

Under medeltiden byggde man fästningar och slott av ek, vilken nu började bli så exklusiv att man fann det olämpligt att låta vem som helst avverka ekar. Till exempel var en bonde skyldig att på anmodan bevisa att den ek han huggit inte var ett friskt och kraftfullt träd utan ett torrt, döende eller skadat träd.

För omkring 100 år sedan, sades det, kunde man också lukta sig till prästgården i socknen då prästen i regel var den ende som hade råd att elda med ekved. Denna avger på grund av sitt höga innehåll av extraktivämnen en karakteristisk lukt vid förbränning.

Staten, flottan och eken före 1700

När medeltiden led mot sitt slut hade eken blivit av sådant intresse för statsmaktens flottbyggen att tillgången kom att regleras i lag.

De första lagarna tillkom främst på grund av det faktum att eken var ett bärande träd (liksom t.ex. boken), och ekens skydd stadgas i lagar såsom Magnus Erikssons landslag 1317, kung Kristoffers landslag 1442 samt i Gustav Vasas förordningar från 1542 och 1558.

Allteftersom Sverige började bli en stormakt såg man sig nödgad att förbjuda uttagen av ek till i stort sett alla andra användningsområden än skeppsbygge, till vilket nu mängden ek avsågs att användas.

1647 och 1664 stadgade staten genom förordningar att ingen fick utan särskilt tillstånd hugga ek eller annat bärande träd mot stränga viten. Ett vanligt straff var att en bonde som brutit mot denna lag fick plikta med förlusten av alla sina kreatur. De som ändå erhöll ett sådant tillstånd skulle för varje avverkat träd plantera två nya.

En intressant sak i sammanhanget är att dessa förordningar främst tillkom för att skydda statens framtida behov av ekvirke, man försökte nämligen hålla sig med en reserv som inte skulle användas i onödan. Faktum är att man under 1600-talet importerade nästan allt ekvirke för flottans behov (2).

Staten, flottan och eken 1700-1800

När så Sverige hade krigat riktigt duktigt i perioder under hela 1600-talet började man få problem att köpa virke till sina skeppsbyggen. I början på 1700-talet stängdes möjligheterna att importera ek från Tyskland på grund av det nämnda krigande man ägnat sig åt, och man blev nödd och tvungen att börja tulla på sina egna tillgångar. Även sedan importstoppet hävts efter "krig upphör", fortsatte den importerade eken att vara svårtillgänglig p.g.a. stigande priser på ek i Tyskland och andra sjömakters stigande intresse av att handla på den tyska marknaden. En viss import av ek från Polen och Riga skedde dock (2), men i stort var intet annat att göra än att sätta yxan i de egna träden och genom en omsorgsfull återbeskogning söka trygga framtida behov.

Eken ansågs behöva 300 års omloppstid för att duga till fullgott skeppsvirke. En intressant anekdot är att omkring 1690 anlades ekbestånd på Visingsö, vilka följdaktligen avsågs att användas till skeppsbygge omkring 1990 (!). Helt i enlighet med de direktiv som ålades skogsförvaltningen på Visingsö rapporterades så 300 år senare till C.M. (Chefen Marinen) och meddelades att kronans ekar nu var färdiga att avverkas och användas till skeppsvirke!

De träd som ansågs hålla den bästa kvaliteten var "järnekarna"; de hade uppåtstående grenar och en ved som var mörk och fyllig i färgen (3). Bedömning av kvaliteten kunde också ske med hjälp av näsan; en stark och syrlig doft på det nysågade virket sade att det var utmärkt till skeppsbyggen medan en svag, unken doft förtäljde motsatsen (4).

I och med det ökade behovet av ek från de svenska skogarna skärptes också tillsynen av desamma. Bestämmelserna om bärande träd skärptes i 1734 års lag och i 1746 års lag fredades ekskogarna helt. Den senare lagen ålade också landshövdingarna att nedteckna berättelser om ekskogarna i länen. De enda som ägde rätt att fritt disponera eken på sina ägor var adelsmännen, men under förutsättning att virket först skulle erbjudas amiralitetet. När det önskade köpa ekvirke meddelades detta i kyrkorna (2).

Givetvis orsakade påbudet om nedteckning av ekskogarna stor förtret hos bönderna, vilka var de som skulle inventera och deklarerat ekförekomsterna tillsammans med skogsbetjäningen. Bönderna fick inte röra ekarna på sina marker ens om träden så växte mitt i åkern. Av detta kan man förstå att eventuella ekplantor som sköt upp ur jorden på bondens mark snabbt förstördes för att inte hindra bruket av åkrar och ängar.

Av landshövdingarnas berättelser kan man utläsa att den olovliga ekavverkningen under denna tid var mycket omfattande. Bönderna använde ek till att bygga hus och för redskapstillverkning. Eken hamlades också till kreatursföda.

Staten, flottan och eken efter 1800

Vid slutet av 1700-talet fanns det så ett mycket stort antal ekar som bedömdes som varandes odugliga till skeppsbygge. Följande exempel är hämtat ur ekbesiktningssjournalen för Blekinge år 1819:

Antagna ekar (av kronan)	Återstående ekar (uppskattat)
4.331	265.668

Två år tidigare hade man uppskattat den olovliga avverkningen i Blekinge till mer än 3000 ekar. De som idag menar att det är illa ställt med den svenska ekskogen skulle ha varit med på den tiden, vilken anses som den period då vi besatt de sämsta ekbestånden i historisk tid.

År 1830 fick så ägare av kronoskattehemman, berustade säterier och statsjord av kronoskattenatur rätt att förvärva fri dispositionsrätt över sin ekskog. På två år inlöstes i Blekinge mer än hälften av av ail ekskog (2).

Vid dåliga skördeår kunde nu bönderna dryga ut sin inkomst med huggning och försäljning av ekvirke. Det faller sig naturligt att tro att en skövling av ekskogarna nu skulle bli fallet, men bönderna insåg värdet av denna värdefulla resurs och i kombination med väl upplagd propaganda från statsmaktens sida bevarades ekskogen väl, och det som avverkades nyplanterades förtjänstfullt.

1875 utvidgades förordningen från 1830 och de tidigare nämnda jordägarna erhöll rätten att utan lösen fritt disponera över ekskog, alldeles oavsett vilken beskaffenhet den hade. Givetvis berodde dessa uppluckringar till största delen på Sveriges minskade behov av krigsfartyg i och med att vår stormaktstid nu oåterkalleligen var över.

Skeppen

För att man skall få en uppfattning om vilka enorma mängder ek som gick åt till skeppsbyggen kan följande vara till hjälp.

Man byggde som nämnts skepp under 16-, 17- och 1800-talen, och främst då linjeskepp och fregatter.

Till varje linjeskepp och fregat gick det åt ungefär 1.200 träd, och bara under perioden 1783-1785 byggdes det på Karlskronavarvet 10 linjeskepp och lika många fregatter.

Om man antar att det växer 40 skeppsbyggnadsdugliga ekar per hektar i en bra ekskog, kommer det att behövas 30 hektar skog för varje skepp, eller för de nämnda 20 skeppen, 600 hektar prima ekskog.

Visserligen byggdes det väl inte alltid i så rasande tempo som under dessa år, men taget i beaktande att man under nära 300 år har byggt ekskepp, synes det kanske inte så underligt att eken tröt som den gjorde.

Referenser

- (1) Andersson, Bengt: *Gott virke*. Examensarbete i virkeslära 1986, SLU, Umeå.
- (2) Ståål, Erik: *Eken i skogen och landskapet*. 1986. Södra skogsägarna, Växjö.
- (3) Kinnman, G: *Skogsteknologi*. 1920.
- (4) Thelaus: *Skogsteknologi (eller läran om skogsprodukternas tillgodogörande)*. 1874, 1876.